

در تفاسیر شیعه

تطهير

بررسی تناسب آیه

ملیحه رهگشای*

چکیده

یکی از موضوعات مرتبط با دانش تفسیر، که به فهم قرآن کمک می‌کند و از پیوستگی‌های ممکن میان موضوعات قرآن در شکل‌های گوناگون آن بحث می‌کند، علم مناسبت است.

در آیه ۳۳ سوره احزاب، چون و چراهای فراوانی در خصوص مناسبت یا عدم تناسب جمله اخیر آن آیه با ما قبل و مابعدش مطرح شده است. در وجه تناسب آن، آراء مفسران شیعه متفاوت است: گروهی اشاره به معترضه بودن، گروهی به تعریض و التفات و نیز فضای ایراد کلام اشاره نموده‌اند، مفسرانی که قائل به اجتهادی بودن ترتیب آیات در سوره‌ها هستند طبعاً به دنبال کشف مناسبت نیستند. هدف این نوشتار اثبات تناسب آیه تطهیر با صدر و ذیل خود می‌باشد. که با در نظر داشتن چند وجه تعریض، التفات و فضای ایراد کلام در کنار هم می‌توان به کمال مناسبت آن با صدر و ذیل و آیات ماقبل آن دست یافت.

کلیدواژه‌ها: تناسب، مفسران شیعه، آیه تطهیر، همسران پیامبر (ص)، اهل بیت (ع).

* دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث. «استاد راهنما: دکتر فتحیه فتاحی زاده، استادیار دانشگاه الزهراء (س)، گروه

مقدمه

یکی از مهم‌ترین موضوعاتی که در دامن اعجاز قرآن رشد یافته و از دیر باز مورد توجه مفسران و دانشمندان علوم قرآنی بوده است، موضوع پیوستگی و نظم کلمات و انسجام معانی قرآن و تناسب میان آنهاست.

تناسب به پیوند و ربط میان دو چیز گفته می‌شود^۱ و انواع مختلفی دارد: تناسب هر آیه با آیه قبل و بعد از خود، تناسب آیات در یک سوره، تناسب آغاز و پایان یک سوره، تناسب نام سوره با محور سوره، تناسب آیات هر سوره با محور اصلی آن سوره.^۲

گذشت زمان و کاوش بیشتر در مباحث علوم قرآنی، مفسران را با این مسئله مواجه کرد که با توجه به تنوع موضوعی در یک سوره، چه وجه تناسبی بین آیات آن وجود دارد به خصوص این که در بعضی آیات دیده شده، صدر آیه در باره موضوعی سخن گفته، جدا از موضوعی که ذیل همان آیه در صدد بیان آن بر آمده است. از جمله این آیات، آیه ۳۳ سوره احزاب «و قرن فی بیوتکنّ و لا تبرجن تبرج الجاهلیة الاولى و اقمین الصلوة و اتین الزکوة و اطعن الله و رسوله إنما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت و یطهرکم تطهیرا» معروف به آیه تطهیر است. صدر این آیه خطاب به همسران پیامبر (ص) است. «در خانه‌های خود قرار گیرید و مانند روزگار جاهلیت زینت‌های خود را آشکار مکنید و نماز برپا دارید و زکات بدهید و خدا و فرستاده اش را فرمان برید» به دنبال آن می‌فرماید: «خدا فقط می‌خواهد آلودگی را از شما خاندان پیامبر بزداید و شما را پاک و پاکیزه گرداند». و سپس توصیه‌هایی را برای همسران پیامبر ذکر می‌کند. با توجه به این بیان به نظر می‌رسد ظاهراً آیه تطهیر تناسبی با صدر و ذیلش ندارد. لذا ما برآنیم با شناسایی قرائن موجود و سیاق کلام به بررسی تناسب این آیه با صدر و ذیل آن در تفاسیر شیعه بپردازیم.

معنای تناسب

مناسبت در لغت به معنای هم‌شکلی^۳ و نزدیکی است. و در اصطلاح به پیوند میان دو چیز به هر جهتی که باشد تعبیر می‌شود.^۴ مناسبت‌ها گاه در پدیده‌های عینی و خارجی است و گاه در مکتوبات و نوشته‌ها؛ اما در علوم قرآن این اصطلاح محدودتر می‌شود و به ارتباط میان موضوعات یک آیه و پیوند دو یا چند آیه با هم و ارتباط سوره با سوره به شکل‌های گوناگون - عقلی یا حسی، عام یا خاص و... - تناسب می‌گویند.^۵

بقاعی در تعریف علم مناسبت می گوید: علم مناسبات علمی است که ما با آن عوامل
چینش آیات و سوره‌ها را شناسایی می کنیم و موضوع این علم، آن اجزایی است که زمینه
پیوند آن مطالب را فراهم می کند.^۶

اهمیت و فایده علم مناسبات

نخستین و شاید مهم ترین فایده علم مناسبات، کمک به فهم و تفسیر قرآن است این
علم در واقع مقدمه‌ای برای تفسیر می باشد. و در جای جای آیات و سوره‌ها در استنباط
مطلب به مدد آن آمده است.

علم مناسبات در جایی مطرح است که به ظاهر ناپیوستگی در کلام باشد و شبهه
نامتلائم بودن میان موضوعات قرآن به ذهن بیاید. آیه تطهیر از جمله آیاتی است که ظاهراً
دارای چنین خصوصیتی است و با صدر و ذیل آیه تناسبی ندارد. صدر کلام در باره زنان
پیامبر (ص) و لزوم تحفظ آنان بر حجاب و دستورات شرعی است، اگر آیه تطهیر که به
دنبال این بیان آمده، استدلالی برای تطهیر زنان پیامبر (ص) باشد، شواهد گویای مطلبی
خلاف این نتیجه است؛ زیرا فراز دوم با سیاق آیه سازگاری ندارد و نمی تواند تعلیلی برای
زنان پیامبر باشد چون روال کلام دگرگون و یک مرتبه ضمیر مونث به ضمیر مذکر تبدیل
می شود با آنکه اگر در مورد زنان پیامبر بود باید به جای «لیذهب عنکم» و «یطهرکم» تعبیر
«لیذهب عنکن»، «یطهرکن» را می آورد.^۷ از این گذشته، روایات بسیاری از فریقین نقل
شده که این آیه در شان اهل بیت پیامبر یعنی حضرت علی (ع)، فاطمه (س)، حسنین (ع) نازل
شده است.^۸ و پیامبر (ص) شخصاً تمهیداتی اندیشید تا مبادا دست تحریف و سیاست مفهوم
آیه را از جریان اصلی خود منحرف سازد، این تمهیدات که هر از گاهی در قالب اصرار
فراوان مقام رسالت بر این معنا رخ می نمود، صورت‌های گوناگون داشت. یک نمونه از آن
همه تأکیدها و اصرارها این است که: حضرت رسول (ص) به مدت شش ماه و به قولی نه
ماه، هرگاه برای ادای نماز از خانه خارج می گشت به در خانه حضرت فاطمه (س) می آمد
و بانگ می داد که ای اهل بیت! وقت نماز است و آیه تطهیر را قرائت می نمود.^۹ و تأکید
شده که مراد از اهل بیت، همین‌ها هستند و شامل زنان پیامبر (ص) نمی شود.

مفسران شیعه در باب تناسب آیه تطهیر و عدم تناسب آن با آیات قبل و بعدش
دیدگاه‌های متفاوتی دارند:

الف: کسانی که اشاره ای به تناسب ننموده اند.

۱. مفسرانی که مبنای تفسیری آنها روایات است: این نگرش غالباً در میان تفاسیر روایی دیده شده که ضمن ذکر روایات شان نزول آیه و اختصاص آن به خمسه طیبه: پیامبر (ص)، علی (ع)، فاطمه (س) و حسنین (ع)، اشاره به تناسب این آیه با صدور ذیل و آیات قبل و بعد از خود ننموده اند. چنان که صاحب «البرهان» از ام سلمه این چنین نقل نموده: روزی دخت فرزانه پیامبر (ص) فاطمه (س) نزد آن حضرت آمد در حالی که سوپ خاصی برای پدرش آورد پیامبر (ص) به او فرمود: «همسر و فرزندان دلبندت حسن و حسین را نزد من دعوت کن». سپس رسول الله (ص) کسای خبیری را بر سر آنان بر افراشته داشت رو به بارگاه خدا برد و فرمود: «اللهم هولاء اهل بیتی و عترتی فاذهب عنهم الرجس و طهرهم تطهیراً» من با دیدن این منظره بر آن شدم خود را در شمار آنان در آورم که حضرت فرمودند: «ام سلمه! تو به خیر و سلامت در عقیده خواهی ماند اما از اینان نیستی!»^{۱۰}

۲. مفسرانی که قائل به اجتهادی بودن ترتیب آیه هستند:

این مفسران در نوع اجتهادی بودن ترتیب آیه هم داستان نیستند؛ گروهی تعیین جایگاه آیه تطهیر را توسط معاندان اهل بیت (ع) می دانند. صاحب اطیب البیان، احتمال داده که معاندین و دشمنان اهل بیت (ع) این آیه را این جا قرار داده تا به ظاهر در مورد ازواج پیامبر (ص) باشد.^{۱۱} و گروهی دیگر تعیین جایگاه آیه تطهیر را به اجتهاد صحابه نسبت می دهند.

علامه طباطبایی در جواب این اشکال که آیه مورد بحث به دنبال آیاتی قرار دارد که خطاب در همه آیات به همسران رسول خدا (ص) است. پس باید خطاب در این آیه نیز به همسران پیامبر (ص) باشد! می گوید: حرف در همین است که آیا آیه مورد بحث متصل به آن آیات و تتمه آنها است یا نه، چون روایاتی که بدان اشاره شده، همین را منکر است و می فرماید: آیه مورد بحث به تنهایی و در یک واقعه جداگانه نازل شده و حتی در بین ۷۰ روایت، یک روایت هم وجود ندارد که بگوید آیه شریفه به دنبال آیاتی مربوط به همسران رسول خدا (ص) نازل شده حتی آنها هم که گفته اند آیه مورد بحث مخصوص همسران رسول خداست، نگفته اند آیه در ضمن آن آیات نازل شده حال یا این است که به دستور رسول خدا (ص) دنبال آن آیات قرارش دادند و یا بعد از رحلت رسول خدا (ص) اصحاب در هنگام تألیف آیات قرآنی در آن جا نوشته اند. مؤید این احتمال این است که اگر آیه مورد بحث

حذف شود ما قبل وما بعد آن کمال اتصال و انسجام را دارد. ۱۲

آیت الله معرفت در «التمهید» با وجود این که به اجماع علماء مبنی بر توقیفیت عبارات و کلمات در آیات در طول زمان تصریح می کند، به نظر می رسد در این مورد این اجماع محقق ندانسته است؛ زیرا ایشان در ادامه می گوید: با توجه به عدم تناسب این عبارت با سیاق این آیه، احتمال دارد به امر پیامبر (ص) صورت گرفته باشد یا سبب دیگری دارد که بر ما پوشیده است. ۱۳

در همین راستا علامه مجلسی در «بحارالانوار» ذیل آیه تطهیر می گوید: برخی نسبت به تناسب آیه تطهیر با صدر و ذیل آیه اعتراض دارند. ما روایاتی از فریقین در دست داریم که نظم فعلی آیات توسط معصوم صورت نگرفته تا اشتباهی در آن راه نیافته باشد. ۱۴

ب: مفسرانی که در وجه تناسب آیه آراء مختلفی دارند.

غالباً مفسرانی که به دنبال کشف تناسب هستند به توقیفی بودن ترتیب آیات در سوره ها معتقدند و وجوه مختلفی را برای تناسب ذکر نموده اند:

معارضه بودن آیه: اعتراض به جهت غرضی که متکلم می خواهد عبارت است از این که یک جمله یا بیشتر که محلی از اعراب ندارد در خلال یک کلام که با یکدیگر اتصال معنوی دارند بیاید و آن دفع ابهام برای رسیدن به اغراضی است که شخص بلیغ به آنها نظر دارد. ۱۵

با توجه به تعریف مزبور و این موضوع که این آیه فقط در شأن خمسۀ طیبه نازل شده است و نه زنان پیامبر (ص) این سؤال مطرح می شود که هدف و مقصود خداوند متعال از قرار دادن این آیه در بین آیات مربوط به زنان پیامبر (ص) چیست؟

طبری به شیوه سخن عرب و عرف فصحا به این طریق اشاره می کند و می گوید: آیه جمله معترضه ای است که در بین آیات خطاب به ازواج نبی (ص) قرار گرفته است. وی در توجیه جایگاه آیه می گوید: این عرف و عادت فصحای عرب است که در اثنای کلام شان، خطاب به دیگری کرده سپس به کلام اول بر می گردند و از این شیوه بسیار بهره می گیرند و در قرآن از این نمونه و این شیوه گفتار بسیار است. ۱۶

توجه به نقش تربیتی و اجتماعی زن: در تفسیر من «هدی القرآن» دو رابطه و پیوستگی میان این آیه با صدر و ذیل خود و آیات قبل ذکر نموده است:

رابطه اول: توجه به نقش تربیتی و اجتماعی زن: رابطه کلی که اشاره به تناسب صدر و ذیل آیه دارد پیامون زنان پیامبر و از جمله زن مسلمان می باشد، این اهتمام و توجهی است که اسلام به زن مسلمان در شکل تعالیم تربیتی، اجتماعی و سیاسی دارد و آن از توجه دین به موقعیت حساس زن در جامعه مسلمان و خانواده مسلمان سرچشمه می گیرد و نیز از نقش خطیر او در ساختن آینده آن - تحقق هدف اسلام - که بنای یک جامعه نمونه است و از یک خانواده نمونه نشأت می گیرد از اخلاق فاضله زن آغاز می گردد. بسا علت سخن گفتن از یک خانواده فاضل و پاکیزه که پس از یک سلسله تعالیم درباره زن به میان آمده، اشاره ای به این تعالیم قرآنی باشد.

رابطه دوم: مفسر با تاسی به آیه «لقد کان لکم فی رسول الله اسوة حسنة» (الأحزاب، ۲۱/۳۳) به پیوستگی آیه با آیات قبل پرداخته و می گوید: آیه حول محور رهبری پیامبر (ص) می باشد و در زمان رسول خدا این رهبری در شخص رسول خدا متجسد می باشد و پس از ایشان امتداد آن رسالت و رهبری با اقتدا به اهل بیت پیامبر که خدا آنها را از آلودگی تطهیر نموده، ادامه می یابد و همان طور که بر مسلمین و زنان پیامبر واجب است که خدا و رسول او را اطاعت کنند، واجب است که از ائمه (ع) که اهل بیت پیامبرند و خداوند هر نوع آلودگی را از آنها دور کرده و به علم، تقوا و عصمت برتریشان داده، اطاعت کنند.^{۱۷}

بنابراین به نظر می رسد اگر این مطلب «آیه تطهیر» در لفافه بیان شده است به جهت فضای سیاسی آن روز بوده که خیلی ایجاد حساسیت نکند، زیرا این آیه، عصمت و طهارت را برای اهل بیت (ع) قائل است و اطاعت از آنها را به دنبال دارد. از این رو، اطاعت از اهل بیت (ع) در طول اطاعت از رسول الله (ص) قرار می گیرد.

تعریض به همسران پیامبر (ص): صاحب تفسیر نمونه با تاکید بر اینکه آیه تعریضی است برای زنان پیامبر (ص) که شما در میان خاندان عصمت و طهارت قرار گرفته اید، پس باید مواظب اعمال و رفتار خود بوده و همیشه از خدا و رسولش و جانشینان بعد از او اطاعت نمایید، می گوید:

قرآن می خواهد به همسران پیامبر (ص) بگوید شما در میان خانواده ای قرار دارید که گروهی از آنان معصوم اند، کسی که در زیر سایه درخت عصمت و در کانون معصومان قرار گرفته، سزاوار است که بیش از دیگران مراقب خود باشد و فراموش نکند که انتساب او به خانواده ای که پنج معصوم پاک در آن است مسئولیت های

سنگینی برای او ایجاد می کند و خدا و خلق خدا انتظارات فراوانی از او دارند. ۱۸

التفات به اهل بیت (ع): با توجه به اینکه: التفات؛ انصراف متکلم از سخن در باره غایب به سخن در باره مخاطب می باشد و با این فایده که وقتی گوینده در سخن از اسلوبی به اسلوب دیگر منتقل می شود سخن او بیشتر به دل ها می نشیند و برای شور و حال شنونده بهتر است و انگیزه استماع او می گردد. ۱۹

جعفر مرتضی عاملی فلسفه التفات در آیه را این گونه بیان می کند:

فلسفه التفات در این نکته است که تادیب زنان پیامبر (ص)، از توابع زدودن پلیدی و آلودگی از اهل بیت (ع) و گرامی داشت آنان است تا به سبب آن، هیچ گونه عیب و ایرادی به اهل بیت (ع) نرسد، و این نهایت اهتمام به اهل بیت است که پلیدی را از کسی که به اهل بیت منسوب است بزدايد و در چارچوب یک حرکت الهی یادآور می شود که شما همسران پیامبر (ص) در کنار خاندانی زندگی می کنید که سراپا طهارت، تقوا و عصمت از گناه است، و شایسته این هم جواری این است که در درجه عالی از طهارت و تقوا باشید و اتساع شما به این جمعیت وظیفه ساز است. ۲۰

فضای ایراد کلام: روایات بسیاری حاکی از این است که آیه تطهیر در منزل ام سلمه نازل شده است و نزول این آیه - دال بر عصمت و طهارت - در منزل ایشان نشانگر یک فضیلت و برتری برای ام سلمه نسبت به دیگر زنان پیامبر (ص) بود و این که ام سلمه در میان همسران پیامبر دارای چه ویژگی هایی بود که شایسته این چنین منزلتی شد؟

الف: ایشان صاحب اسرار رسول خدا (ص) بودند تا جایی که و وقتی جبرئیل (ع) خبر شهادت امام حسین (ع) را بیان کرده بود، این مسئله را به ام سلمه گفته بودند و وی نزد عموم مسلمانان به ویژه یاران پیامبر (ص) ارزش عظیم داشت و به طرز خاصی به علی (ع) معتقد بود. ۲۱

ب: هنگامی که به ام سلمه خبر دادند که دشمنان علی (ع) فعالیت گسترده ای را بر ضد علی (ع) شروع کردند، این بانوی گرامی، با ایمان و اخلاص تمام به دفاع از حق پرداخت و فرمود به خدای سوگند! این آیه - اشاره به آیه تطهیر - در خانه من و در این سجده گاهم فرود آمد. ۲۲

جمع بندی:

بنابراین سه وجه تناسب اخیر - تعریض به همسران پیامبر (ص)، التفات به اهل بیت (ع)،

وفضای ایراد کلام - در کنار هم تناسب آیه را با صدر و ذیل مستدل می کند زیرا مطالعه مجموع آیه های ۲۸ تا ۳۳ احزاب می رساند؛ خداوند با همسران پیامبر (ص) بالحن تند سخن می گوید و می خواهد آنان را به وظایف سنگین و مسؤولیت های بزرگ خود آشنا سازد آیه تطهیر که در شأن اهل بیت (ع) و گرامی داشت مقام آنها است علی رغم التفات به اهل البیت (ع) تعریضی نیز به همسران رسول خدا (ص) است و یادآوری این نکته که در میان خاندانی زندگی می کنید که در نهایت طهارت و عصمت از گناه هستند، چرا که انتساب شما به این خاندان وظیفه ساز است ضمن اینکه آیه در منزل ام سلمه - فضای ایراد کلام - به عنوان یکی از همسران پیامبر (ص) و به دنبال عمل کرد خوب ایشان در اجرای اوامر الهی نازل شده است و این نشان می دهد که همسران پیامبر در اجرای اوامر الهی یکسان نیستند و حرکت الهی ام سلمه باعث چنین فضیلتی شد. بنابراین، لحاظ این سه وجه در کنار هم ما را به فهم جایگاه آیه رهنمون می کند. پس ما معتقدیم جایگاه آیات در سوره ها توفیقی است و آیه تطهیر در کمال تناسب با صدر و ذیل خود می باشد.

۱. البرهان فی علوم القرآن، ۱/۶۱.
۲. تناسق الدرر فی تناسب السور، ۴-۲۵.
۳. لسان العرب، ۴/۳۸۹۸.
۴. مباحث فی التفسیر الموضوعی - مصطفی مسلم - /
- ۵۸.
۵. الاتقان فی علوم القرآن، ۲/۱۰۸.
۶. نظم الدرر فی تناسب الآيات و السور، ۱/۶.
۷. چهره پیوسته قرآن/ ۸۵.
۸. الکشاف، ۳/۵۳۷؛ التبیان، ۸/۳۳۹؛ تفسیر من وحی القرآن، ۱۸/۳۰۱.
۹. الدر المنثور، ۵/۱۹۹؛ البرهان، ۳/۳۱۳.
۱۰. البرهان، ۳/۳۰۹؛ ر. ک. التبیان، ۸/۳۳۹؛ کشف الاسرار و عدة الأبرار، ۸/۴۵؛ تفسیر صافی، ۴/۱۸۷؛ تفسیر حویزی، ۴/۲۷۰.
۱۱. اطیب البیان، ۱۰/۵۰۲.
۱۲. المیزان، ۱۶/۳۱۵.
۱۳. التمهید فی علوم القرآن.
۱۴. بحار الأنوار، ۳۵/۲۳۴.
۱۵. جواهر البلاغة/ ۲۲۱.
۱۶. مجمع البیان، ۸/۵۵۸؛ زیادة التفاسیر، ۵/۳۷۴.
۱۷. من هدی القرآن، ۱۰/۳۲۲.
۱۸. تفسیر نمونه، ۱۷/۲۹۱.
۱۹. بدیع القرآن/ ۱۴۳.
۲۰. اهل بیت (ع) در آیه تطهیر - جعفر مرتضی عاملی - / ۴۵.
۲۱. همگام با پیامبر (ص) - ترجمه امینی - / ۷۸.
۲۲. شواهد التنزیل، ۲۳۱/۱؛ اسباب النزول - واحدی نیشابوری - / ۱۹۸.